

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди

Харківське історико-філологічне товариство

Український СВІТ

у наукових парадигмах

Збірник наукових праць

Випуск 5/2018

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

- Маленко О. О., д-р філол. наук, проф. (Харків) (головний редактор)
- Голобородько К. Ю., д-р філол. наук, проф. (Харків)
- Єрмоленко С. Я., д-р філол. наук, проф. (Київ)
- Лисиченко Л. А., д-р філол. наук, проф. (Харків)
- Кравець Л. В., д-р філол. наук, проф. (Київ)
- Новиков А. О., д-р філол. наук, проф. (Глухів)
- Юр'єва К. А., д-р. пед. наук, проф. (Харків)
- Борисов В. А., канд. філол. наук, доц. (Харків)
- Нестеренко Н. П., канд. пед. наук, доц. (Харків)
- Терещенко В. М., канд. філол. наук, доц. (Харків)
- Умрихіна Л. В., канд. філол. наук, доц. (Харків) (заступник головного редактора)

РЕЦЕНЗЕНТИ:

- Нелюба А. М., д-р філол. наук, проф., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.
- Степаненко М. І., д-р філол. наук, професор, ректор Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Ухвалила вчена рада Харківського національного педагогічного університету
імені Г. С. Сковороди
(протокол № 9 від 25 жовтня 2018 року)

У 41 Український світ у наукових парадигмах: Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. — Харків: ХІФТ, 2018. — Вип. 5. — 117, [1] с.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 3281 від 18.09.2008.

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди,
вул. Валентинівська, 2, м. Харків, Україна, 61168

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
----------------------------	----------

ГРИГОРІЙ КВІТКА-ОСНОВ'ЯНЕНКО У ВИМІРІ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ Й НАУКИ (ДО 240-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ПИСЬМЕННИКА)	5
---	----------

Лідія Лисиченко, Тетяна Лисиченко БІЛЯ ДЖЕРЕЛ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ: ГРИГОРІЙ ФЕДОРОВИЧ КВІТКА-ОСНОВ'ЯНЕНКО . . .	6
--	---

Ірина Богданова ВПЛИВ ХАРКІВСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ 20–40 РОКІВ ХІХ СТ. НА ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВНО-ЛІТЕРАТУРНОЇ ТРАДИЦІЇ	10
---	----

Олена Маленко УКРАЇНСЬКА «СЕНТИМЕНТАЛЬНА» ЛЮБОВ ЯК ЕСТЕТИЧНИЙ КОНЦЕПТ І ЛІНГВОМЕНТАЛЬНИЙ ДОСВІД (ЗА ПОВІСТЮ «МАРУСЯ» ГРИГОРІЯ КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА) . .	14
---	----

Марцин Світлана, Полозова Олена ХУДОЖНЬО-МОВНА ВЕРСІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДНОГО ВБРАННЯ В ТЕКСТАХ Г.Ф. КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА	21
--	----

Наталя Нестеренко ОСОБЛИВОСТІ ВІДБИТТЯ ЕТНОКУЛЬТУРНИХ УЯВЛЕНЬ В ОПОВІДАННІ ГРИГОРІЯ КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА «МЕРТВЕЦЬКИЙ ВЕЛИКДЕНЬ»	30
--	----

Анатолій Новиков Квітка-Оснoв'яненко і театр.	38
---	----

Анатолій Поповський НАРОДНОРОЗМОВНА ПРАВОЧИННА ЛЕКСИКА В ОПОВІДАННІ ГРИГОРІЯ КВІТКИ- ОСНОВ'ЯНЕНКА «ПЕРЕКОТИПОЛЕ»	44
---	----

Любов Умрихіна РЕАЛІЗАЦІЯ РЕЛІГІЙНОЇ СВІДОМОСТІ УКРАЇНЦІВ У КОНСТРУКЦІЯХ ІЗ ФОРМОЮ ІМПЕРАТИВА (НА МАТЕРІАЛІ ТВОРІВ Г.Ф. КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА)	47
---	----

Ангеліна Ганжа МЕДІАРЕЦЕПЦІЯ ДОЛІ Й ТЕКСТІВ ГРИГОРІЯ КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА: ВІД МЕДІАПРОДУКТУ ДО МЕДІАКАНОНУ	55
---	----

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ. ЛІНГВОКОМПАРАТИВІСТИКА. ЕТНОЛІНГВІСТИКА	61
--	-----------

Володимир Борисов НАУКОВА РОЛЬ ДАВНІХ ГРАМАТИК У ФОРМУВАННІ НАЦІОНАЛЬНОГО МОВОЗНАВЧОГО ДИСКУРСУ	62
--	----

дівчини, що вписувався в канони насамперед народної моралі й тому був зрозумілий, органічний і бажаний у системі тогочасних світоглядних цінностей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Борзенко О.І. Сентиментальна «провінція»: Нова українська література на етапі становлення. Харків: Харків. націон. ун-т ім. В.Н. Каразіна, 2006. 322 с.
2. Георгиев Ф.И., Дубровский В.И. Чувственное познание. М.: Изд-во МГУ, 1965. 386 с.
3. Гольберг М.І. Романтизм і культура ХХ століття. *Романтизм у культурній генезі*. Дрогобич, 1998. С. 4–15.
4. Дроздовський Д. Вільям Шекспір як центр канону західноєвропейської літератури: до питання про естетичні параметри художнього мислення [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://shakespeare.zp.ua/texts.item.73/> Оpubліковано Admin 10/09/2008.
5. Єфремов С. Історія українського письменства. К., 1995.
6. Квітка-Основ'яненко Г. Твори. К., 1956. 468 с.
7. Лімборський І.В. Сентименталізм в українській літературі (перша половина ХІХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.01.02 „Українська література”. К., 1995. 18 с.
8. *Літературознавчий словник-довідник* / За ред. Р.Т. Гром'яка, Ю.І. Коваліва, В.І. Теремка. К.: ВЦ «Академія», 2006. 762 с.
9. Маленко О. Лінгво-естетична інтерпретація буття в українській поетичній мовотворчості (від фольклору до постмодерну): Монографія. Харків, 2010. 488 с.
10. Маленко О. Творення й рецепція словесного образу в аспекті художньої ментальності автора — читача. *Лінгвістичні дослідження: Збірник наукових праць ХНПУ імені Г.С. Сковороди*. Вип. 43. 2016. С. 190–202.
11. Працьовитий В. Український національний характер у драматургії Миколи Куліша. Львів, 1998. 188 с.
12. Чижевський Д.І. Нарис з історії філософії на Україні. К., 1992.
13. Чик Д.Ч. Сентименталізм: термінологічне окреслення в літературознавчому дискурсі. *Нова філологія*: [зб. наук. праць / редкол.: В. М. Манакін (гол. ред.), Р. К. Махачашвілі (відп. секретар) та ін.]. Запоріжжя: ЗНУ, 2009. № 36. С. 86–91.
14. Чик Д.Ч. Проза Г. Квітки-Основ'яненка і англійський сентименталізм: дис. ... канд. філол. наук: 10.01.05. Тернопіль: Терноп. нац. пед. ун-т ім.В. Гнатюка, 2008. 207 с.
15. Яценко М.Т. Українська романтична поезія 20–60 років ХХ ст. *Українські поети-романтики*. К., 1987. С. 5–36.

УДК 811.161.2'42 Г.Ф. Квітка-Основ'яненко

Марцин Світлана, Полозова Олена

Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди

ХУДОЖНЬО-МОВНА ВЕРСІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДНОГО ВБРАННЯ В ТЕКСТАХ Г.Ф. КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА

У статті представлена лексико-семантична класифікація українського народного одягу в художньому дискурсі українського письменника ХІХ ст. Г.Ф. Квітки-Основ'яненка, проаналізовано найбільш уживані одиниці та лексичні моделі, що відображають традиції, побут, духовну й матеріальну культуру, менталітет українського народу через специфіку національного костюма.

Ключові слова: лексико-семантичні типи, назви одягу та його деталей.

AESTHETIC-LANGUAGE VERSION OF UKRAINIAN FOLK DRESS IN THE TEXTS OF H. F. KVITKA-OSNOVYANENKO

The article presents the lexical-semantic classification of Ukrainian folk costumes in the artistic discourse of the Ukrainian writer of the nineteenth century. H.F. Kvitka-Osnovyanenko, analyzed the most commonly used units and lexical models reflecting the traditions, life, spiritual and material culture, the mentality of the Ukrainian people due to the specifics of the national costume.

Key words: *lexical-semantic types, names of clothes and their details.*

Кожен народ має своє неповторне індивідуальне обличчя як у духовній культурі, так і в побуті. Ця індивідуальність знайшла своє відображення й у традиційному народному одязі, який формувався протягом багатьох століть. Особливістю українського костюма є його декоративна мальовничість, яка віддзеркалює високий рівень культури, володіння різними технологіями виробництва матеріалів та оздоблення. Привабливим і плідним ґрунтом для дослідження мовних особливостей зображення національного вбрання, його символічного значення виявляються фольклорні й літературно-художні тексти з усією різноманітністю їхніх лексико-семантичних та стилістичних засобів.

Звернення до художньої спадщини Г. Ф. Квітки-Основ'яненка зумовлена тим, що творчість письменника орієнтована на показ різноманітності буття українців, відзначається прагнення висвітлити національно-культурні особливості народу.

Мову творів Г. Ф. Квітки-Основ'яненка різноаспектно досліджено в українському мовознавстві (Л. А. Булаховський, Т. Ю. Бакакіна, М. А. Жовтобрюх, Т. А. Космеда, Л. А. Лисиченко, О. В. Масло, Ф. П. Медведєв, О. Г. Муромцева, І. В. Муромцев, М. Ф. Наконечний, Л. П. Петрова Озель, С. Б. Стасєвський, В. Д. Ужченко, О. С. Черемська, О. М. Фінкель та ін.), однак лексико-семантичні особливості зображення національного костюма не була предметом детального вивчення й потребує подальшого розгляду.

Актуальність цієї розвідки пов'язана з потребою ґрунтовного аналізу лексико-семантичних особливостей матеріального середовища, зовнішнього вигляду героїв, одягу у творах Григорія Квітки-Основ'яненка як малодослідженої сторінки, зокрема й в аспекті вивчення лексики на позначення предметів матеріальної культури як вагомого складника художнього стилю письменника.

Метою розвідки є систематизація й аналіз лексичного матеріалу на позначення назв складових національного вбрання українців і його символічного значення та специфіки художньо-стилістичної реалізації цих одиниць у художніх текстах Григорія Квітки-Основ'яненка.

Дослідження творчого доробку письменника засвідчує його велику увагу до детального змалювання одягу персонажів. У проаналізованих творах «Маруся», «Салдацький патрет», «Мертвецький великдень», «Добре роби — добре і буде», «Конотопська відьма», «Козир-дівка», «Сердешна Оксана», «От тобі і скарб» зафіксовано таку лексику на позначення одягу, як: загальні назви вбрання, найменування сорочки та її елементів, жіночого поясного одягу, чоловічого костюма, назви верхнього одягу, головних уборів, взуття, прикрас, а також предмети, що доповнюють одяг, які характеризують не лише національну приналежність, соціальний і матеріальний статус персонажів, а й часто мають символічне значення.

У текстах, окрім загальної назви вбрання — *одежа, одежина*, що позначає «щонебудь з одягу»: ...а що вони теперечки zostалися пущє старця, що усю ж то *одежу*

позабирав [Тихон Брус]... [2: 112], розрізнено назви одягу залежно від його новизни, вигляду, цінності та нагоди використання: буденна одежа / празникова одежа, найнужніша одежа, хороша одежа, нова одежа / бідна одежа: — Ану, стара! — так казав він, прийшовши до жінки. — Яку тобі і дочкам треба **одежу**, саму **найнужнішу**, те собі відбери і доглядайте як ока, щоб на год і більш стало... [2: 111]; А через таке лихо попереводила і в себе, що було у скрині із **хорошої одежі**... [2: 90]; Тимоха козак штепний був: високо підголював чуб, уси закручував, не знав, що то є на світі свита, а усе жупан, то сукняний, то китаєвий; пояси один від другого краще; шапка одна **буденна**, друга **празникова**, одна від другої вище; чоботи — одні на ногах, а другі — вже в дьогтю так і мокнуть, щоб тільки задумав, надів і щеголяй; одні з підковами добрими, а другі на зірточках [2: 217].

Окрім утилітарної та естетичної функції, номінації одягу в текстах Г. Ф. Квітки-Оснoв'яненка виконують роль соціальної ознаки: Зараз на чернігівську протопопівну закинув та й сам злякався від **неровні**: одної одежі на два воза не вбереш, а намиста, кажуть, мірками батько відсипле...; ...як звичайно **панночці та ще й хорунжівні**: до старенької плахти та почепила люстринову запаску, одягла тож шовкову юпку, та на шию дукат на бархатці, та червоні черевички узула, а на голову хорошу стрічку поклала, та й вийшла і поклонилась пану Уласовичу низенько; Аж ось, тільки що дочиталися до «во утриє ізбивах», аж шасть у двері: свашки, світилки, бояри, дружок, піддружний, старости; **та усе не прості, усе з панства**, у кунтушах, у черкесах, у сукнях таких, що тільки поцмокай! Ще важніш були, чим у нашого поповича, що до хвилозохвиї ходив та, оженившись на нашій дяківні, у нас у селі попом став. А за таким-то поїздом увійшов і молодий... [2: 132]; А танок вела Явдоха Колупайчиха, молодиця гарна, не узяв її кат: чорнява мордата, трошки кирпатенька, та й рум'яна, як рожа, та такі й одягнена: очіпок, хоч він собі і зовсім витерттий, самі нитки, а був колись парчевий; кожух білих смушків під тяжиною і бабаком обложений, тільки що скрізь на ньому дірки, і попід руками, і на боках, так що видна була і уся одежа, і такі **не проста, а міщанська**, бо вона узята була у Липці аж із самісінького Харкова, і **не простого, а міщанського роду**; шушон набойчатий, спідниця каламайкова; тільки що не можна було усадати, якого вона є цвіту, бо дуже було замазано олією; вона-бо пекла і бублики, і сластьони, а около сього діла не можна чисто ходити; зараз випачкаєшся, як той чорт, що до відьми через трубу лазить [2: 12].

Мікрогрупа назв **сорочки** та її елементів об'єднує кілька найменувань. Сорочка (сорочечка, сорочина) — жіноча, чоловіча або дитяча натільна білизна або одяг, що надягався поверх білизни для верхньої частини тіла. Вони шилися з домотканого вибіленого полотна й оздоблювалися вишивкою, яка мала не лише естетичну, а й оберегову функцію: що рясніше вишита сорочка, то більшу силу вона має. Семантику слова «сорочка» доповнюють означення, які вказують на якість матеріалу: **Сорочка на ній біленька, тоненька**, сама пряла і пишнії рукава сама вишивала червоними нитками [2: 24]; Увійшов у цвинтар, аж дітвори, дітвори... видимо-невидимо! Манюсінкі, та усе в **білих сорочечках**, та бігають круг церкви, та просяться у двері, та щебечуть, як тії циганчата, та ляцять, кричать, порощать [2: 92]; І матір одягну, як паню ... **сорочки** будуть усе з **іванівського полотна**, скрізь **повимережувані шовками**... [2: 273].

Серед найменувань сорочки як компоненти єдиної ідеографічної сфери функціонують назви її частин: ...у сорочок і **рукава**, і **ляхівки** повишивані та повимережувані... [2: 17]; І сорочка на ньому — не як у людей; замість білої, як закон повеліва, вона в нього або червона, або синя, та **без коміра**, а з **гапликом**, та на плечі і защібне; так що хто зроду уперше москаля побаче, то й не вгада, що то воно і є [2: 10]; Ухопила **рукав** від сорочки, узяла голку, протягла нитку, та й забула узлика зав'язати, та сіла край віконця і давай би то шити. Знай виводить та виводить... [2: 275].

Назви жіночого одягу представлені також номінаціями поясного одягу. Слово «**плахта**» (розпашний жіночий одяг на зразок спідниці, зроблений із двох зшитих до половини полотнищ переважно міцної вовняної картатої тканини; був характерним святочним убранням сільських жінок, бо шився з домотканої тканини) [1: 457] та «**запаска**» (народний жіночий одяг у вигляді шматка тканини певного розміру, що використовується замість спідниці для обгортання стану поверх сорочки; запаска була зазвичай робочим одягом) [1: 235] означаються прикметниками, які характеризують матеріал, покрій, спосіб виготовлення, декорування, колір: *плахти картацькі, запаски і шовкові і колісчасті* [2: 17]; *Плахта на ній картацька, черчата, ще материнська — придана; тепер вже таких не роблять. І яких-то цвітів, там не було? Батечку мій та й годі! Запаска шовкова, морева; От мати мерщій пхнула її у кімнату і стала її убирати у нову плахту і усе, що треба, по-дівчачи* [2: 24]; *Попереду везуть на превисоченному дрючці запаску шовкову та червону-червону, як є сама настояща калина...* [2: 187]; *...з православної плахти та нарядять її у той проклятий компот...* [2: 272].

У текстах Г. Ф. Квітки-Основ'яненка паралельно функціонують назви «**спідниця**», як елемент вбрання багатой дівчини, та «**плахта**», яку носили переважно дівчата з небагатих селянських родин: *І матір одягну, як паню, і буду її ніжити й пестувати... покличу до себе своїх подруг, покажу їм, яке в мене добро буде: які юпки, шовкові спідниці, плахот вже не носитиму...* [2: 273].

Назва короткого верхнього жіночого одягу представлена лексемою «**карсет**» (безрукавка, пошита в талію з кольорової тканини, характерна для східних регіонів України) [1: 308]: *То хороша була, а то, як розіспалась та і розчервонілась, що твій кармазин або рожа у саду; карсет розщепнувся, сорочка розхристалась... коси тільки, як порозпускались, так вже прикрили пазуху, та й то не зовсім...* [2: 174], а довгого — представлена лексемою «**юпка**» (старовинний верхній одяг жінки у вигляді довгої корсетки з фабричної тканини) [1: 656]: *Така баєва юпка з рукавами, така і плахотка, і запасочка, і коси так убрані, і, бачиться, й рушником так же підперезана, і усе, усе так і в неї, як на усіх дівчатах...* [2: 264]; — *Де була? — одвіт дала Оксана, ... скидаючи баєву червону юпку...* [2: 269]; *...до старенької плахти ... одягла тож шовкову юпку...* [2: 133]; *От ще б то їх брала, та як же пішов дощ, та престрашений, як з відра, та з холодним вітром; а вона була ув одній тяжиновій юпці і свитини не брала* [2: 70].

Групу назв елементів чоловічого костюма в мові творів Г. Ф. Квітки-Основ'яненка об'єднано на підставі предметного членування позамовної дійсності. Традиційний чоловічий костюм складався із сорочки та штанів. Чоловічі літні штани (білі або фарбовані) шили з домотканого полотна, зимові — із сукна. У творах письменника засвідчено описове найменування, що відображає модифікацію реалії щодо крою, кольору та тканини: *Як тепер його бачу: у синій юпці, тяжинових широким штанях* (2, 8); *Микита Уласович Забр'юха... китаєвих синіх штанів на ніч не знімав, так, сердека, у них і ночував...* [2: 131].

Назви довгого верхнього одягу в аналізованих творах репрезентують лексеми, які містять сему на позначення матеріалу виготовлення й кольору: *Іще зранку, хто попродав свій товар, а хто, купивши чого кому треба і попивши могоричі, тепер, попідголювавшись любенько, понадівали хто нову свиту, хто китаєву юпку, хто ще батьківський, хоч і старий, та жупан...* [2: 18]; *Та як вирядиться у баєву червону юпку, застебнеться під саму душу, щоб нічогосінько не видно було, що незвичайно...* [2: 24]; *...жупан на ньому синій і китаєва юпка...* [2: 26]; *За Наумовим словом ввійшли в хату двоє старостів, люди хороші, міщани, у синіх жупанах аглицької каламайки...*

[2: 50]; — *Нема і баєвої юпки... нема, — так приговорювала Стеха, а далі й заголосила...* [2: 111]; ...*достаренької плахти та почепила люстри нову запаску, одягла тож шовкову юпку...* [2: 133].

На позначення верхнього чоловічого одягу заможних верств населення Г. Ф. Квітка-Основ'яненко використовує назви «*черкеска*» (старовинний верхній чоловічий одяг із сукна з прорізами і відкидними рукавами) [1: 639] і «*кунтуш*» (верхній розпашний одяг заможного українського й польського населення 16–18 ст., характерною особливістю крою були довгі й вузькі рукави з поздовжніми прорізами, через які просувалися руки, а самі рукави звисали дотолу) [1: 321]: *Хоч на ньому і черкеска синя з позакидуваними назад вільотами і татарським поясом підперезана...* [2: 152]; *Аж ось, тільки що дочиталися до «во утриє ізбивах», аж шасть у двері: свашки, світилки, бояри, дружка, піддружний, старости; та усе не прості, усе з панства, у кунтушах, у черкесках, у сукнях таких, що тільки поцмокай!* [2: 182].

Значення ‘довга, некрита сукном шуба з великим коміром, пошита звичайно з овечої шкіри, хутром до середини’ [1: 296] має лексема «*кожух*»: ...*а був колись парчевий; кожух білих смушків під тяжиною і бабаком обложений...* [2: 12]; *Поки дзвонили, наше козацтво голилося, обувалося, одягалося; і як вже була пора, то, одягнувши нові, кримських смушків, кожухи, стали виходити...* [2: 183]; *Та хоч і сирота, а Левкові добре було: був і обмитий, і обпатраний, щонеділі була і сорочечка біленька, і буханець м'якенький, на зиму були і чобітки і, хоч старенький, та був кожушок* [2: 218].

Семантику ‘старовинний довгополий верхній одяг звичайно з домотканого грубого сукна; одяг переважно незаможного селянина, тому часто символізує бідність’ [1: 527] у творах Г. Ф. Квітки-Основ'яненка презентують варіанти *свита* / *свитина*: *Наум хутко достав нову свиту, новий пояс, одягається, підперізується, а сам труситься, неначе з переляку...* [2: 49]; *От таку-то крало Зубиха взявши, та й убрала в ленти і замість кіс порозпускала кінці, удягла у чужу свиту...* [2: 181]; — *Де була? — одвіт дала Оксана, знімаючи свою білу нову свиту...* [2: 269].

Різновидом довгого верхнього одягу був також *жупан* — старовинний чоловічий одяг із дорогих тканин, оздоблений хутром та позументом, був поширений серед заможного козацтва та польської шляхти [1: 226]: ...*понадівали [...] хоч і старий, та жупан, попідперізувавшись шпетненько хто каламайковим, а хто й суконним поясами* [2: 18]; *За Наумовим словом ввійшли в хату двоє старостів, люди хороші, міщани, у синіх жупанах аглицької каламайки, поясами попідперізувані, з паличками, і у старшого старости хліб святий у руках ...* [2: 50]. В українців жупан був ознакою заможності, символом багатства, тому іноді протиставлявся свиті, підтвердження цьому знаходимо й у текстах Квітки: *Тимоха козак шпетний був: високо підголював чуб, уси закручував, не знав, що то є на світі свита, а усе жупан, то сукняний, то китаєвий* [2: 217].

Не менш детально Г. Ф. Квітка-Основ'яненко змальовував елементи чоловічого й жіночого костюма, зокрема головні убори, взуття, пояси й прикраси. Великою частотністю вживання відзначається дівочий головний убір, який був поширений на східній частині України, «*скиндячки*» (стрічки, якими пов'язують голову): *Скиндячки на головах усе по-харківськи положені, коси у дрібушки позаплітувані і жовтими гвоздиками та барвінком позаквітчувані* [2: 17]; *От і кинулися до того дзеркала скиндячки на голову собі покладати, коси квітчати, намисто на шию чіпляти* [2: 203] та жіночий — «*очіпок*» (обов'язковий головний убір заміжньої жінки; мав різновиди — буденний і святочний; буденний шили з простого полотна, а святочний із дорогих тканин) [1: 427]: ...*Тут зараз узявши, зняла з голови очіпок, сіду, як молоко, косу розпустила, узяла білу сорочку, та й наділа на себе, та ні пояса, ні плахти не підв'язала, так і стала по хаті ходити та шептати усяке колдовство* [2: 166]; ... *у старшої невістки два очіпка,*

один блакитний, другий вишневий, та третій кораблик; так вона хотіла приміряти, що їй буде краще до лиця, чи який очіпок, чи кораблик? Так як ти його без дзеркала вгадаєш? А молодша невістка дурна ще, недавно пішла заміж, не зна, що до чого: хотіла пак головою пов'язати платком, так старша не звеліла, бо для такого празника звичайніш узяти на голову **очіпок** [2: 203]. Без очіпка жінка не могла взагалі показуватися на люди, «світити волоссям»; не було більшої образи для жінки, як збити з неї очіпок: *при парубках порвали на мені і плахту, і сорочку, і пазуху розірвали, і очіпок збили, що я волосом освітила, та били мене...* [2: 162]. Також назва жіночого головного убору репрезентована лексемою «**кибалка**» (старовинний жіночий головний убір у вигляді високого завою півмісяцем з довгими кінцями, спущеними на плечі й спину) [1: 281]: *Явдоха Зубиха, замість матері сидить ... а на голові кибалки* (2, 186).

Обов'язковим елементом чоловічого костюма був головний убір — **шапка**, види якої в Україні були різноманітні. Здебільшого в текстах Г. Квітки-Основ'яненка змальовано шапки зі смушку з верхом із сукна різного кольору: *...понадівали на підголені голови шапки козацькі з решетилівських смушків, то з червоними, то з зеленими, то з синіми вершками* [2: 18]. Вибір хутра смушку пов'язується з пережитками язичницьких вірувань — тотемізмом, характерним для пастуших племен, які могли становити частину майбутнього українського етносу. За видом шапки вони підкреслювали належність до певного роду і вірили, що вона є оберегом, захистом від злих сил, пошанування прапредка-тотема [7: 181]. Також у текстах представлені шапки **буденні** й **празникові**: *...шапка одна буденна, друга празникова, одна від другої вище...* [2: 217]. Шапка була обов'язковим елементом українського чоловічого одягу, їй надавали важливого, а почасти й магічного значення. Загубити шапку було поганою прикметою, яка віщувала смерть.

Наприклад, у творі «Мертвецький Великдень» розповідається про пригоди п'яного селянина на мертвецькому святкуванні Великодня. Частина сюжету оповідання присвячена шапці Нечипіра, яку він забув у церкві, а думав, що загубив. Коли ж її знайшли, то Нечипір дуже зрадів, адже це (як він думав) було доказом, що все, що з ним сталося, відбулося насправді.

— *Та які тут, паніотче, чесніотче, химери; іменно так було, як я кажу. Ось відімкніте лишень церкву, то й знайдете там мою шапку. Вона там; мертвеці не дали мені її і узяти; я ж кажу, що вона там. Я не лазив пак у вікно, щоб її знарошне там положити. Та й лучче роздивітись по церкві, чи нема якої шкоди...*

От і відімкнули церкву, ввійшли; аж справді, де казав Нечипір, що положив шапку, там вона й є; по церкві усе було справно і не можна було примітити, щоб мертвеці уночі тут були.

Що то дивовалися усі люди про те, що розказував Нечипір! А найбільш отся шапка, хоч кому, так навдивовижу була: як пак таки вона б зайшла у церкву, якби не він її заніс? а як би він її заніс, якби церква не відчинена була? а хто ж її уночі відчинив і хто дзвонив? [2: 103]

У творах Г. Квітки-Основ'яненка чільне місце в описах дівчат займають прикраси, які можуть багато розповісти про героїнь, які їх носять. Серед найбільш уживаних назв прикрас є **намисто** (найстарша й найпоширеніша з жіночих нашийних прикрас на всій території України), **дукати** (або **червонці**) (старовинна жіноча прикраса у вигляді монети, яку носили в намисті) [1: 205], **крести**, **єднус** (шийна прикраса у вигляді медальйону): *...на шиях намиста у кожної разків по десять, коли ще не більш: аж голову гне! Золоті дукати та срібні крести так і сяють* [2: 17]; *... усі груди так і обнизані добрим намистом з червонцями, так що разків двадцять буде, коли й не більш, а на шиї... та й шия білесенька-білесенька, от як би з крейди чепуренько вистругана; поверх такої-то шиї на чорній бархатці, широкій, так що пальця, мабуть,*

у два, **золотий єднус** і у кільці зверху камінець, червоненький... так так і сяє! [2: 24]. У ті часи багато разків намиста, прикрашеного золотими дукачами і срібними крестами, могли дозволити собі тільки дуже заможні селянки; а носити на шиї золотий єднус мали можливість одиниці дівчат на селі, бо він був дуже коштовним.

Пояс в українців здавна слугував обов'язковим елементом і водночас прикрасою народного костюма, за народними віруваннями він також мав охоронну силу. У текстах Квітки-Основ'яненка назви поясів репрезентовані такими лексемами: *пояси каламайкові, татарський пояс, суконний пояс*.

Серед назв взуття представлені **чоботи** з різного матеріалу й **черевички**: *...та усі як одна у червоних черевичках і у білих та у синіх панчішках...* [2: 17]; *... у юхтових чоботях з підборами, а хто й у шапових, та так повимазуваних, що дьоготь так з них і тече, а підкови трохи не на п'ядь...* [2: 18]; *Явдоха Зубиха, замість матері сидить у червоних юхтових чоботях з підковами у п'ядь...* [2: 186].

Ідеографічно з назвами одягу пов'язана дієслівна лексика. Сему 'одягатися, покривати себе одягом' містять слова «вирядитися», «зап'ястися», «надіти», «наплюснути», «наряжатися», «понадівати», «убиратися», «удягатися»: *Та як вирядиться у баєву червону юпку* [2: 24]; *От мати мерщій пхнула її у кімнату і стала її убирати у нову плахту* [2: 49]; *Наум хутко достав нову свиту, новий пояс, одягається, підперізується...* [2: 49]; *От таку-то крелю Зубиха взявши, та й убрала в ленти і замість кіс порозпускала кінці, удягла у чужу свиту...* [2: 181]; *...з православної плахти та нарядять її у той проклятий компот...* [2: 272]; *...і тільки що шматком старої плахти зап'ялась та й годі...* [2: 186]; *...узяла білу сорочку, та й наділа на себе, та ні пояса, ні плахти не підв'язала...* [2: 166].

У текстах вживаються дієслова на позначення виготовлення, оздоблення одягу: «шити» (у значенні 'шити, виготовляти одяг', 'вишивати'), «вимережувати», «виводити»: *Ухопила рукав від сорочки, узяла голку, протягла нитку, та й забула узлика зав'язати, та сіла край віконця і давай би то шити. Знай виводить та виводить...* [2: 275]; *...приміряла іванівські сорочечки, шовками повимережувані...* [2: 274]; *...віддала з хусточкою, що сама усякими шовками вишивала...* [2: 168].

Серед лексем, на позначення кольору одягу, переважають **синій** (колір небесного простору і моря, символізує чесність, добру славу, вірність), **білий** (колір сили, він випромінює енергію та захищає) та **червоний** (найбільш активний, він випромінює енергію) кольори: *синя юпка, білий комір, красний платок, червоні черевички, білі і сині панчішки, синій жупан, очіпочки біленькі, блакитні стрічечки та інші*.

У багатьох творах Г. Ф. Квітка-Основ'яненка вживаються лексеми, що презентують одяг, який набуває символічного значення в українській родинній обрядовості, зокрема під час опису обряду сватання він детально змальовує одяг старостів як головних учасників цього дійства: *За Наумовим словом ввійшли в хату двоє старостів, люди хороші, міщани, у синіх жупанах аглицької каламайки, поясами попідперізувані, з паличками, і у старшого старости хліб святий у руках* [2: 50]. Змальовуючи обряд весілля, Квітка-Основ'яненко приділяє велику увагу опису елементів весільного костюма нареченої, зокрема головному убору й прикрасам: *Уже вона [Йосиповна Олена] і розчесалася; вже і коси у дрібушки поплела, стала ленти покладати... зирк! що ні найлучча скиндячка, що їй подарував пан судденко... її так і узяло із-за плечей; згадавши його, засумувала і трошки сплакнула. Зубиха ж тут так і розсипається. І сюди шатнеться, і туди мотнеться: і намисто Олені нав'язує на шию, і голову квітка; а як нарядила зовсім, то й вибігла мерщій надвір* [2: 181]. У повісті «Маруся» автор детально змалював костюм дружки й боярина: *Сорочка на ній біленька, тоненька, сама пряла і пишнії рукава сама вишивала червоними нитками. Плахта на ній*

картацька, черчата, ще материнська — придана; тепер вже таких не роблять. І яких-то цвітів, там не було? Батечку мій та й годі! Запаска шовкова, морева; каламайковий пояс, та як підперезеться, так так рукою і обхватиш, — ще ж то не дуже і стягнеться. Хусточка у пояса мережована і з вишитими орлами, і, ляхівка з-під плахти тож вимережована й з китичками; панчішки сині, суконці, і червоні черевички [2: 24]; Старшим боярином був з города парубок, свитник Василь. Хлопець гарний, русявий, чисто підголений; чуб чепурний, уси козацькі, очі веселенькі, як зірочки; на виду рум'яний, моторний, звичайний; жупан на ньому синій і китаєва юпка, поясом з аглицької каламайки підперезаний, у тяжинових штанах, чоботи добрі, шакапові, з підковами [2: 25].

За українським звичаєм одяг померлої людини роздають нужденним, що й відтворив Г. Ф. Квітка-Основ'яненко в повісті «Маруся»: Далі Настя стала роздавати із скрині усе добро, яке було: що дівоче, — чи плахточку, чи запасочку, чи сорочечку, чи хусточку, чи що-небудь — роздавала вбогим дівчатам та сиротам, що ні батька, ні матері і що їм нігде узяти; — а жіноче, — то серпанки, то очіпочки біленькі, то платки на голову, що було наготовлено її дочечці, — таким же жіночкам та удовам, усе вбогим; так що яка-то велика скриня були повнісінька [2: 82].

Символічного значення в родинній обрядовості українців набули вишиті **рушники**. Вони виступають провісниками, освячувачами, а отже, символами щасливого родинного життя. В обрядодії сватання — за умови згоди на одруження — батьки наказують дочці подавати рушники. Дівчина приносить рушники, яка сама вишивала, і перев'язує сватів через плече [1: 516]. Цей етап обряду детально змальований у повісті «Маруся»:

От вже мати їй каже:

— Чи чуєш, Марусю, що батько каже? Іди ж, іди та давай, чим людей пов'язати. Або, може, нічого не придбала та з сорому під колупаєш? Не вміла матері слухати, не вчилася прясти, не заробила **рушників**, так в'язи хоч валом, коли і той ще є.

Пішла Маруся у кімнату і винесла на дерев'яній тарілочці два **рушники** довгих та мудро вишитих, хрест-навхрест покладених, і положила на хлібові святому, а сама стала перед образом та й вдарила три поклони, далі отцю тричі поклонилася у ноги і поцілувала у руку, неньці так же; і, узявши **рушники**, піднесла на тарілочці перше старшому старості, а там і другому. Вони, уставши, поклонилися, узяли **рушники** й кажуть:

— Спасибі батькові й матері, що своє дитя рано будили і доброму ділу навчили. Спасибі і дівочці, що рано уставала, тонко пряла і хорошенькі **рушнички** придбала.

Пов'язавши собі один одному **рушника**, от староста і каже:

— Робіть же діло з кінцем, розвідайтесь з князем-молодцем: ми, приведені, не з так винувати; в'яжіте приводця, щоб не втік з хати [2: 63].

Не менш важливу роль відігравали рушники й у поховальному обряді. Так, у повісті «Маруся» Г. Ф. Квітка-Основ'яненко змальовує обряд поховання неodrуженої дівчини, який відзначався певною своєрідністю. Так, в обряді використовувалась деяка весільна обрядовість. Дівчат одягали у весільний одяг, до правої руки прив'язували весільний рушник, розплітали волосся: Тут їм і роздавала гривенні свічки і усе зеленого воску. Далі достала той **рушник**, широкий та довгий, та що то вже гарно вишитий був! і що мався підіслатись при вінці під ноги молодим, та й пов'язала на хрест святий, великий, що попереду носять.

А там поперев'язувала дружка і піддружого раз **рушниками** довгими-довгими, з плеча аж до долівки, та усе повишивані заполоччю орлами та квіточками; а далі і по другому навхрест, білого полотна, довгі, так що аршинів по чотири, і усе пообшивані заснівками. Такими ж **рушниками** поперев'язували і свашок, та ще їм і по квітці прикололи до очіпків. Старост теж поперев'язували по одному **рушнику**, по одному, та хорошому [2: 82].

Важливим елементом в обрядодіях українців є й **хустка**, яка є символом прихильності, любові, вірності, прощання, скорботи [1: 626], усі її символічні значення Г. Ф. Квітка-Основ'яненко й відобразив у творах. Паралельно з лексемою хустка, що позначає домоткану тканину, вживається й слово **платок** як крамний (купований) виріб. Хустки використовували під час обряду сватання, нею дівчина перев'язувала руку парубкові на знак згоди на одруження:

От мати й каже:

— Ану, доню! Ти ж мені казала, що на те по н'ятінках заробляла, щоб шовкову **хустку** придбати та нею пеню зв'язати. Тепер на тебе пеня напала, що не усіх пов'язала.

Винесла Маруся замість хустки шовковий платок, красний та хороший, як сама. Наум їй і каже:

— Сьому, дочко, сама чіпляй, за пояс **хустку** затакай, та до себе притягай, та слухай його, та шануй; а тепер його і поцілуй.

От вони і поцілувались, а Василь і викинув Марусі на тарілку цілкового [2: 63].

Дівчата, прощаючись з хлопцями перед довгою розлукою, давали їм власноруч вишиту хустку або просили її віддати на згадку про коханого: ...не знаю, хто, сидячи на призьбі, журиться об Дем'янові, що пішов в поход з козаками; я таки і того не знаю, хто біля колодязя усю ніченьку з ним просиділа і на прощання зняла з руки срібний перстень і віддала з **хусточкою**, що сама усякими шовками вишивала...м [2: 168]; На прощанні випрохала Маруся у Василя **сватаний платок**, що замість **хустки** йому дала, з тим, щоб часом дорогою не загубив і що вона на неї, мов на нього, дивитиметься. Поважив її Василь, віддав, а вона положила у той **платок** горішки, ще ті, що сперва-наперва Василь дав їй на весіллі, за'язала, та й положила до серденька, та й каже:

— Тут воно лежатиме, аж поки ти вернешся і сам озьмеш [2: 68].

Чорну хустку пов'язували на голову як символ скорботи: Іще з того дня, як провела Василя, не надівала Маруся ніякої скіндячки, ніякої стрічки; як пов'язала голову **чорним** шовковим **платком**, так і пішло, усе **чорний платок** та й годі! [2: 69].

Хустка також використовувалася й у поховальному обряді: Боярам понашивали на шапки шовкові квітки і праві руки поперев'язували **платками**, усе бумажними, красними, як один, і такими, що по три копи жоден. Ту **хустку**, тож бумажну, що малося молодим руки під вінцем зв'язати, ту подали на срібний хрест, що піп у руках несе, а таки окремо кожному попові і дякону на свічечку подали **платки** бумажні, сині, і усякому дяку дали по **хусточці** [2: 82].

Таким чином, мовотворчість Г. Ф. Квітки-Основ'яненка засвідчує вагомий внесок у скарбницю лексико-семантичних засобів, що відображають лексику на позначення чоловічого й жіночого вбрання та його елементів, які традиційно відносять до матеріальної культури. У його текстах актуалізовано номінації одягу чоловіків та жінок, його етнічну самобутність, а подекуди й символічне значення. Номінації на позначення вбрання увиразнюють соціально-психологічні, етнічні характеристики зображуваного, дозволяють глибше пізнати особливості матеріальної й духовної культури українців.

ЛІТЕРАТУРА

1. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. К.: Довіра, 2006. 703 с.
2. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Зібрання творів: у 7 т. Прозові твори / гол. ред. П. М. Федченко. К.: Наукова думка, 1981. Т. 3. 478 с.
3. Матейко К. Український народний одяг: етнографічний словник / відп. ред. Р. Кирчів. К.: Наукова думка, 1996. 196 с.

4. Петрова Озель Л.П. Лексико-семантичні особливості оповідання Г. Квітки-Основ'яненка «Салдацький патрет»: етноментальний аспект. *Український світ у наукових парадигмах: збірник наукових праць*. Харків: ХІФТ, 2015. Вип. 2. С. 38–44.
5. Черемська О.С. Національно-мовна картина світу у творах Г.Ф. Квітки-Основ'яненка. *Лінгвістичні дослідження: збірник наукових праць / ред. проф. Л. А. Лисиченко*. Харків, 2004. Вип. 11. Ч. I. С. 36–40.
6. Щербина Т. Чи вдягала Онися водночас дві спідниці? (Назви одягу в мові прози Івана Нечуя-Левицького). *Культура слова*. № 79. 2013. С. 60–65.
7. Яреценко А. Етнокультурні реалії України (темпераційні студії). На допомогу українському словесникові. Монографічне дослідження. Харків: Харківська академія неперервної освіти, 2017. 484 с.

УДК 811.161.2'373.7

Наталя Нестеренко

Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди

ОСОБЛИВОСТІ ВІДБИТТЯ ЕТНОКУЛЬТУРНИХ УЯВЛЕНЬ В ОПОВІДАННІ ГРИГОРІЯ КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА «МЕРТВЕЦЬКИЙ ВЕЛИКДЕНЬ»

Стаття присвячена дослідженню механізмів реалізації етнокодів: повір'я, міфологічного, етіологічного та демонологічно-антропоморфного в мові персонажів оповідання Г. Квітки-Основ'яненка «Мертвецький великдень» на прикладі фразеологічних одиниць і виявлення етнокультурних особливостей їхнього творення.

Ключові слова: фразеологічні одиниці, етнокод, етнокод повір'я, міфологічний етнокод, етіологічний етнокод, демонологічно-антропоморфний етнокод.

FEATURES OF ETHNOCULTURAL CONCEPTS' PRESENTATION IN STORY OF HRYHORIY KVITKA-OSNOVYANENKO «MERTVETSKYI VELYKDEN»

The article is devoted to the study of mechanisms for the implementation of ethnocodes: false beliefs, mythological, etiological, demonological and anthropomorphic characters in the narrative of H. Kvitka-Osnovyanyanenko's «Mertvetskyi velykden» on the example of phraseological units and the identification of ethnocultural features of their creation.

Key words: phraseological units, ethnocods, ethnocodus of beliefs, mythological ethnocods, etilogic ethnocods, demonological-anthropomorphic ethnocods.

Г. Квітка-Основ'яненко, як зазначають дослідники, був глибоко національним письменником у своїй творчості, адже основним завданням літератури початку XIX століття митці вважали порятунок українського народу, культури, мови від насильницької асиміляції [1].

О. Борзенко, вказуючи на «мовний патріотизм» письменника, зазначає, що «Квітка був просвітником і шукав свій ідеал «тут» і «тепер», а не «десь» і «колись» [1: 70]». На думку дослідника, цей узірець полягав «у простонародній сфері, що підлягає природному ритмові життя. <...> мова — важливий атрибут цього